

Іван ДЗЮБА (Київ)

ТУГА ЗА ВЕЛИКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ: “ЩОДЕННИКИ” ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО

Полтавчанин Олексій Григорович Мальченко (30 серпня 1919 – 28 березня 2007) увійшов у літературу під прибраним ім'ям Олекса Ізарський. Псевдонім доволі незвичний для українських емігрантів, про що інший емігрант, чернігівець Ігор Качуровський, не без легенької іронії зауважив: “Українці полюбують рідні топонімічні псевдоніми: Подоляк, Волиняк, Хорольський, Личаківський, Кочелівець, Лиман, двоє Десняків, двоє Полтав, Дніпряк, Дніпровський, Смотрич, Керч, Ворскло, тож певним дисонансом до них, ніби викликом: “а я – інакший”, звучить “Ізарський” від “чужого” гідроніму – річки Ізар, що тече через Мюнхен”.

Однак “екзотичний” для українського вуха псевдонім цей і не випадковий. *По-перше* з річкою Ізар, з Мюнхеном, пов'язаний важливий етап життя і творчого становлення О. Мальченка; *по-друге*, ще за своїх “полтавських” і “київських” (навчання в Київському університеті) часів він поважно цікавився німецькою літературою; володіння німецькою мовою добре прислужилося йому в спілкуванні з німецькими літераторами та вченими, що позначилося на його житейській та інтелектуальній долі.

Олекса Ізарський був активним у літературному житті української еміграції, зокрема в діяльності Мистецького Українського Руху (МУР), ініціаторами якого були Улас Самчук, Ю. Шерех, Ю. Косач, В. Домонтович, І. Костецький, І. Багрянний, І. Майстренко. За тяжких умов воєнних і перших повоєнних літ ці та інші “неповерненці” – літератори, мистці, діячі театральної та музичної культури – спромоглися на активну творчість, ставлячи собі за мету не тільки зберегти й акцентувати найцінніші з попередніх здобутків, а й творити високе мистецтво, літературу “великого стилю”, яка б гідно опонувала догматизмові “соціалістичного реалізму”, розвивала на новому історичному етапі, за нових драматичних обставин дух пошуку доби “розстріляного відродження”. (У цьому було чимало наївного, а в жанрово-тематичному й стилістичному розмаїтті “вигнанської” літературної продукції далеко не все відповідало намірам, але, принаймні на перших порах, до неминучих розчарувань, вірилося в її рятівну місію, – чого не врахував Григорій Грабович, суворо і, на мій погляд, надто категорично, позаісторично осуджуючи – пізніше вже, з нових критеріїв – формулу “велика література”, чи то “література великого стилю”. О. Ізарський 15 вересня 1986 р. записав: “Подвійне число “Сучасности”, липень – серпень. У ньому стаття Г. Грабовича “Велика література”. Про емігрантську літературу 1945–1950. Автор думає, що програма МУРу створена під впливом російського комунізму й європейського фашизму! Звідси критика теорії, “великої літератури”, у меншій мірі самих письменників. У центрі вогню

поставлено Ю. Шереха, письменників “порізано” У. Самчука, Д. Гуменну і ін. Відведено вогонь від Ю. Косача та І. Костецького, хоч частково”¹.

Здавалося б, ніяких об’єктивних обставин для віри письменників-вигнанців у свою історичну місію не було: сталінський режим тріумфував, надія повернутися в Україну виглядала геть ілюзорною, в самій Європі, з тодішнім культом Сталіна в колах лівої інтелігенції, ставлення до втікачів із соціалістичного раю було далеко не однозначним, а умови побуту й творчої праці аж ніяк не комфортними, та й на достатню читацьку аудиторію розраховувати не доводилося. Що ж рухало ними, що надавало сил? Мабуть, насамперед – хоч як це парадоксально – власний гіркий досвід життя в СРСР. Здоровий людський глузд підказував: таке суспільство зрештою безперспективне, такий режим не може існувати довго. Цей настрій підсилювався і безпосереднім знайомством з Європою, яка навіть і серед повоєнних руїн демонструвала інший рівень політичної, інтелектуальної та побутової культури, невмирущість духу свободи. Не останню роль, мабуть, відіграло й те, що серед “діпістів” різних національностей (з усіх народів СРСР!) був значний відсоток професійної інтелігенції, творчий потенціал якої не міг не “вимагати” якогось втілення, бажано в яскравих формах. Зрештою – знов-таки парадокс! – якимось оптимізаційним або, принаймні, мобілізаційним чинником чи не була й сама безвихідь, більше – сама трагедія історичної поразки. Катастрофа може додавати енергії спротиву, енергії новотворення усьому тому, що не хоче безслідно згинувати. Колись Борис Антоненко-Давидович говорив про “лицарів абсурду” – тих, хто стояв за “безнадійну” українську ідею. Певно, і серед цих людей були свідомі чи й не свідомі своєї ролі лицарів абсурду. Але в історії не раз бувало так, що “абсурдне” за короткострокової перспективи стає необхідним і будівним за довгострокової. І хоч упаду радянської імперії довелося чекати набагато довше, ніж думалося (не всі й дочекалися), але неминуче сталося. І культурна праця української діаспори виявилася немарною – її літературні, наукові, мистецькі здобутки істотно (а часом і принципово) збагачують увесь масив української культури й науки, хоч ми ще далеко не сповна ці здобутки оцінили й освоїли. Згадаймо, які потужні творчі й інтелектуальні сили зосередилися в новій еміграції, окрім емігрантів пореволюційної хвилі; назвімо хоча б декого із зірок першої величини, людей, чия наукова або творча, мистецька діяльність знаходила визнання і поза межами української діаспори: Омелян Пріцак, Юрій Шевельов, Ігор Шевченко, Ігор Качуровський, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Юрій Луцький, Юрій Косач, Михайло Орест, Улас Самчук, Іван Баґряний, Іван Кошелівець, Йосип Гірняк, Григорій Китастий, Володимир Блавацький, Яків Гніздовський, Григорій Крук, Олександр Оглоблин, Володимир Міяковський, Мілена Рудницька, Іван Лисяк-Рудницький, Володимир Кубійович, Микола Глобенко, Святослав Гординський, Всеволод Голубничий, Наталія Полонська-Василенко, Данило Струк... (Ігор Качуровський у статті “Проза Олекси Ізарського” самих тільки письменників-біженців називає понад сорок і додає: “А ще були й пізні дебютанти...”). До цього далеко не повного списку можна було б додати чималу низку яскравих імен з молодшого покоління – тих, хто здобув поважні позиції в американських та канадських університетах як історики, політологи, славісти – від Романа Шпорлюка й Івана Фізера до Зенона Когута й Григорія Грабовича...

¹ *Ізарський О.* “Вісмики” з щоденників. 1940–1980-і роки. – Полтава: Динамік, 2006. – С. 336.

Спробуймо уявити, яким би був потенціал української культури, коли б ці сили могли розкритися на рідній землі. А що вже казати про трагічні втрати 30-х років... Тому цинічними й аморальними є ті тенденційні недружні оцінки можливостей української культури, які не враховують утрат із періодів її цілеспрямованого нищення.

Тут доводиться згадати ще й фатальну для української культури обставину – внаслідок роз'єднаності наших етнічних земель і під'яремності нашого народу ми протягом століть не мали єдиного культурного простору. Більше того, через утискування й заборони українського життя в самій Україні (переважно “підросійській”), наші культурні діячі шукали можливості реалізувати свій творчий потенціал поза межами Російської імперії, а якщо і в ній, то часто поза Україною – в Петербурзі, Москві тощо. В добу між Першою і Другою світовими війнами українська культура функціонувала не лише в УРСР, а й на інших українських етнічних землях – у Галичині, на Волині, Буковині, в Закарпатті, а також поза їх межами в Польщі, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Франції, Югославії, Болгарії, Канаді, – тут також створювали культурні структури та їх продукцію, різною мірою, в різних формах і з неоднаковим успіхом, але з неминучістю свідомого й несвідомого самоствердження більших чи менших етнічних громад або інтелектуальних осередків. На жаль, цей широкий і по-своєму унікальний процес досі мало досліджений в його сукупності. Після Другої світової війни, коли її вихор розкидав українців мало не по всій планеті, він став ще ширшим і багатоманітнішим, розгніздившись на трьох частинах світу: Європа (“соціалістична” і Західна), Америка (Північна і Південна), Австралія. Вище вже згадувалося про цей український культурний потенціал, розосереджений по світу.

Як і раніше, на цьому просторі, за всієї видимої клаптевості, стихійності, незінтегрованості, насправді, хоч і латентно, послаблено, діяли і деякі спільні для всього українського життя чинники, зумовлені почасти об'єктивною логікою культурного життя, а почасти більшим або меншим – у різних суб'єктів цього життя – відчуттям причетності до свого роду, своєї нації, переживанням її долі та її культури або й відповідальності за неї. Принаймні коли йдеться про літературу, то її діячі, де б вони не прижилися, сприймали свою творчість як частину певної більшої цілості, з якою себе і співвідносили. Це відчуття могло бути глибшим, могло бути поверховішим, але, поза різними індивідуальними феноменами, існувало бодай слабеньке (а в багатьох випадках і сильно виражене) поле взаємопричетності й напруги. Діяли імпульси доповнювальності, альтернативності, конкурентності, заперечності, змагальності, наслідувальності, послаблені або й загострені відстанями просторовими, часовими, ідеологічними, естетичними. Основний культурний масив міг існувати лише на рідній землі. Але те, що не могло дістати розвитку в радянському Харкові й Києві, народжувалося і часом набувало яскравих форм у Львові, Варшаві, Празі, Парижі, Ватикані, а потім у Мюнхені й за океаном. Закордонні українці (культурно активні з них) пильно й зацікавлено стежили за тим, що діялося в Україні, зокрема і в її культурі, з чогось радіючи, а з чогось сумуючи, щось сприймаючи, а щось заперечуючи. В Україні ж мали обмежене й спотворене уявлення про свою діаспору, ідеологічна (а в окремих випадках і терористична) боротьба з “націоналістичною” складовою якої була серед пріоритетів режиму. Та попри політичну й культурну ізоляцію української радянської інтелігенції від

закордонної, все-таки існували деякі прямі чи непрямі контакти, навіть за часів існування “залізної завіси”, зокрема й завдяки наявності української преси та літератури в “соціалістичних” Польщі й Чехословаччині, що було хай і вузьким та контрольованим, але все-таки містком між двома частинами української інтелігенції. Та й саме постійне залучення радянським режимом письменників і публіцистів до “викриття” “злочинної” й “антинародної” діяльності “українських буржуазних націоналістів” на Заході теж крило в собі певні можливості інформування, “полеміка” теж була формою – хоч і спотвореною до абсурду – обміну думками, формою зв’язків, а почасти й стимулювала щось не передбачене владою. Водночас культурні діячі української діаспори через нормальне функціонування інформативної сфери на Заході, структур книжкової торгівлі та через ту ж таки радянську пропаганду, відповідно її оцінюючи, могли мати досить адекватне уявлення про стан української культури – тобто вона була реально присутньою (хоча, звісно, і не сповна) в культурному житті діаспори й критично сприйманою.

Це лише окремі виміри картини української культури, як вона формувалася у трьох частинах світу. Так чи інакше в цю картину вписувалася творчість письменників і радянської України, і діаспори.

Саме під цим кутом зору звернемося до одного конкретного факту з літературного життя діаспори, далеко не найпомітнішого, але характерного і “вдячного” саме для нашої розмови – до “Щоденників” Олекси Ізарського (фрагменти публікувалися в деяких виданнях діаспори; в Україні вперше видано 2006 р. в Полтаві (накладом лише 500 примірників!) зусиллями Полтавської філії Суспільної служби України, за раніше підготованим автором скороченим текстом під авторською ж назвою “Висмики” з щоденників 1940–1980 рр.”; підготовка тексту Алли Анненової та Петра Ротача; великий корпус приміток відомого літературознавця й невторного бібліографа, на жаль, уже небіжчика, Петра Ротача).

О. Ізарський мало знаний в Україні, та й у діаспорі, здається, не належав до загальноновизнаних величин першого ряду (хоч деякі тамтешні критики й історики літератури – І. Кошелівець, Г. Костюк, П. Одарченко та й Ю. Шевельов, І. Качуровський – поцінували його хист). У “німецький” період життя він більше визначився як есеїст, рецензент, перекладач (зокрема, перекладав свого улюбленого поета Рильке, якому присвятив і розвідку “Рильке на Україні”, видану пізніше, 1952 р.; всі наступні роки скрупульозно вибирав усе, що стосувалося Рильке, був у контакті з його дослідниками, біографами й перекладачами). Поселившись у США (в Клівленді), О. Ізарський працює над циклом романів, що склали восьмитомову родинну хроніку українських інтелігентів Лисенків; у стрижневому образі Віктора Лисенка легко вгадується сам автор (його дитинство – “Ранок”; юність – “Віктор і Ляля”; навчання в Київському університеті – “Київ”; життя в окупованій німцями Полтаві – “Полтава”; далі хроніка вигнанщини – “Чудо в Мисловицях”, “Саксонська зима”, “Літо над озером”, “Столиця над Ізаром”). Такого роду епічні хроніки відомі в багатьох літературах (І. Качуровський нагадує про епопеї Еміля Золя, Мартена дю Гара та Марселя Пруста, останній, на його думку, найбільше вплинув на задум Ізарського); в українській же літературі родовід інтелігента, зосереджений на душевному й інтелектуальному житті героя, на зразок “Жана Кристофа” Романа Роллана, не був “пріоритетною” темою, і своєрідний цикл О. Ізарського є явищем

унікальним, яке ще має стати предметом досліджень істориків літератури (в діаспорі було багато нарікань на те, що він недостатньо політично акцентований, в “полтавській” і “київській” частинах мало показано голодомор і радянський терор; в Україні поки що вийшли дві книжки з восьми: “Полтава” та “Столиця над Ізаром”, видані в Полтаві відповідно 1999 і 2002 р.).

Окрім цього, О. Ізарський мав неабиякий хист до епістолярної творчості, активно листувався з багатьма відомими в діаспорі письменниками й діячами культури, з німецькими письменниками й дослідниками, цінував їхні листи, але задуману збірку “Спогади. Листи” так і не встиг видати. Певно, це неабияка втрата для істориків української літератури. Але зберігся його надзвичайно цікавий щоденник – якщо це не літопис культурного життя діаспори, то, принаймні, “запис” широких інтелектуальних інтересів одного з її представників.

О. Ізарський розумів культурне значення свідoctв плинного часу в стосунках людей, свідoctв їхньої внутрішньої біографії, біографії духу. Він уважно вивчав спогади Томаса Манна, листування Томаса Манна з Германом Гессе, Зигмунда Фрейда з Стефаном Цвайгом, листи Освальда Шпенглера, цікавився листуванням Дмитра Дорошенка і В’ячеслава Липинського, Бориса Антоненка-Давидовича і Дмитра Нитченка, листами Михайла Коцюбинського, захоплювався “Щоденником 40-х років” Андре Жіда та щоденником Ернста Юнгера. І саме тому обрав щоденник як форму не лише фіксації, а й осмислення сигналів життя, не лише самостережень, а й орієнтації в запитах загалу, до якого належав попри деяку свою осібність (як уже згадувалося, І. Качуровський вже у виборі псевдоніма вбачав підкреслення своєї інакшості, а сам О. Ізарський пояснював свою позицію Кошелівцеві: “... я так пишу, бо завжди сидів на березі не там, де тонуть кораблі”, обґрунтовуючи свою зосередженість на внутрішньому світові особистості, на літературному житті й питаннях розвитку літературних форм.) “У щоденниках моїх, – писав він, треба визнати, розмістилася ціла енциклопедія нашого літературного життя за кордоном України ... Жаль лише, якщо всі ці великі й малі факти зникнуть”. Тут можна додати, що в його щоденниках зафіксовано факти не лише українського літературного життя за кордоном, а й у самій Україні – як далекі, але чіткі відлуння. До речі, свої записи автор подає як “луни” часу: “Луна сорокових”, “Луна п’ятдесятих”, “Луна шістдесятих”, “Луна сімдесятих”, “Луна вісімдесятих”.

Герой автобіографічної саги Ізарського Віктор Лисенко з молодості вів щоденник, розглядаючи його як художній твір, може, взоруючись на відомі зразки цього жанру, що посіли почесне місце в світовій літературі. Певно, такою ж була настанова й самого О. Ізарського. 12 січня 1952 р. він записав таке: “А про щоденники скажу тільки, що після А. Жіда та Е. Юнгера вони стають привабливим жанром у сучасній європейській літературі, стають “передовим жанром” письменників-інтелектуалів і таких же читачів. Одноразово процес цей схожий на розлад літератури в “старому доброму” розумінні слова. Це своєрідний “матеріалізм”, відвертання від казки, бувальщини, белетристики”² Взагалі письменники обґрунтовують власну манеру письма, виходячи із своїх творчих можливостей. Водночас тут, як бачимо, спостережено й початки процесу, що привів до нових жанрових конфігурацій у літературі, передуючи постмодерністським трансформаціям. Та й помимо цього “Щоденник” Ізарського можна зарахувати до інтелектуальної прози. Він виходить за межі фактографізму

² *Ізарський О.* “Вісмики” з щоденників... – С. 16.

чи й психологічної описовості, в ньому є сюжети думки, і хоч думка ця інспірована здебільше враженнями від літературних творів та явищ (безліч прочитаних і прокоментованих книжок! Постійне: “Одержав нові книги”; “паунок монографій”, “гора каталогів на всіх мовах Європи”, “здурів од щастя” – “новоприбулі” книжки і т. д.), але вона заторкує і ширше коло проблем доби, вимальовує світогляд українського інтелігента, вирваного з рідної землі, однак ментально належного їй і водночас спраглою спілкування (бодай віртуального, через читання книжок, журналів, газет, через листування – у щасливих випадках) з найбільшими інтелектуалами Європи. Скільки в його лектурі найблисучіших імен: Т. Манн, М. Пруст, В. Фулф, Г. Гессе, М. Фріш, П. Вайс, Й. Рот, Ш. Пегі, С. Цвайг, Е. Йонеско, Г. Брех, Р. Музіль, А. Моруа, В. Кеппен, Ж. Бернонос, Г. Гавптман, Дюамель, Дюрель, Додерер і багато-багато менш відомих, включаючи критиків, мистецтвознавців, авторів рецензій. Їх не всує згадувано, а доречно, з потреби, з присутніми відомостями чи міркуваннями. Це світ його інтересів, а не амбіцій. Так само часто звертається він і до російської літератури, яку добре знає і в якій вільно орієнтується, чимось захоплюючись, а з чимось гідно полемізуючи, бо ж мав розвинене й інтелігентне почуття українськості. В. Короленко, О. Блок, М. Гумільов, А. Ахматова, М. Цветаєва, Д. Мережковський, А. Бєлий, І. Бунін, Г. Адамович, Б. Зайцев, Б. Пастернак, М. Булгаков, К. Паустовський, В. Катаєв, О. Форш, О. Солженіцин та багато інших, менш відомих – прочитані й адекватно оцінені. Яка, наприклад, точна характеристика “Святого колодца” В. Катаєва: “Поєднає щирість з партійним замовленням”³. Його думка постійно звертається до Л. Гроссмана, В. Шкловського, М. Шагінян, Т. Мотильової, до філософа Ф. Степуна, критично – І. Ільїна... Ну, а українська література, українська культура – це його стихія; то як читач, то листовно він увесь час “спілкувався” з багатьма й багатьма письменниками, журналістами, діячами культури діаспори, а подумки – й України.

“Щоденники” О. Ізарського схиляють до багатьох роздумів і варті окремого аналізу, але мені тут, у цьому випадку, йдеться про один аспект, наголошений спочатку: як у них відбився пульс життя отого організму української літератури, який усе-таки був єдиним організмом, хоч і травмованим, хоч і посіченим, але спраглим одужання в заповіданій великій цілості і наснажений енергією самовдосконалення.

Перший запис у “Щоденнику” – тяжкий фантазмагорійний сон (“від денних страхів немає спокійної ночі”): невідоме місто, табір, сірі бараки, полонені в дранті, “уніформований москаль частує нещасних триметровою палицею”, а поодаль на площі “два москалі в теплих піджаках і європейських капелюхах” хочуть підловити неповернення, проте він удає поляка і проходить контроль: “уже не ваш!”. Сон моторошний. І висновок: “Яка “причинка” до психології “нашої”: бути собою, хоч для цього потрібно не бути собою... Лише мета. Лише, як це не сумно”⁴. Справді: сон подав глибоку метафору трагічних парадоксів національного буття.

А вже наступного дня – літературне: про Аркадія Любченка. Щойно прочитав у передмові до його “Вертепу”: “Любченко, на щастя, – ще не закрита сторінка нашої літератури, Він у розквіті таланту, повен сил і задумів”, як надійшла звістка про смерть Аркадія Любченка... Коментарів не знадобилося: трагізм утрати зрозумілий...

³ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 99.

⁴ Там само. – С. 11.

А скільки ще буде таких утрат і в сорокові, і в п'ятдесяті, і в шістдесяті, і в сімдесяті, і у вісімдесяті – й по обидва боки океану, й по обидва боки “залізної завіси”...

“Висмиків” із щоденникових записів 40-х років – “німецького” періоду життя – небагато, що пояснюється, мабуть, бідацькою невлаштованістю. А проте О. Ізарський знайшов можливість спілкуватися з німецькими письменниками: з відомим експресіоністом Казиміром Едшмідом (невдовзі стане головою німецького ПЕН-клубу, допомагатиме у виданні творів української літератури), з католицьким письменником П. Дерфлером, який збирався рецензувати збірку українських новел “Die Scholle”, Г. Вайгелем, дослідником творчості В. Короленка; вже у США будучи, продовжив листуватися з кількома письменниками, що під час війни як солдати вермахта були в Україні, а тепер писали про неї.

Ймовірно, що автор не всі свої записи того часу відібрав для публікації. Останній запис, 24.10.46, – про Юрія Клена: слухав у його читанні уривки з “Попелу імперій”, а потім бачив його в редакції “Української трибуни”. Нагадував Бориса Якубського “моїх часів”. Очі розумні, проникливі, на обличчі втома й виснаженість, сухотний кашель... “І – невдоволення, незадоволення: “світом”, собою, долею?!” (Невдовзі Юрій Клен, переходячи нелегально німецько-австрійський кордон, від несподіваної застуди помре. Ще одна трагічна втрата.)

Від 1952-го почалося “американське” життя Мальченка-Ізарського – напевне, спокійніше і впорядкованіше. У кожному разі, щоденник ведеться регулярно і стає насиченішим.

Перший запис – 9 січня 1952-го: “Кінчив Ремюзів “Журнал”. Річ це мені цікава, байдужа й антипатична. Одноразово. Невільно виривають думки про слов'янську вимогу до літератури – вчити, про етос письменника. – Я “подивляю” майстрів, але люблю “святих”⁵. Промовисте зізнання в устах жадібного читача західної літератури! Далі про Жана Поля, про нові журнали. І знову про своє, ближче: “В “Нових днях” стаття Ю. Шереха. Нарешті сьогодні – “Catalepton” – М. Зерова. Наче передвісником її був лист М. Ореста вчора: опис ювілейного свята поетового – 50-ти річчя! – в мешканні проф. В. Державина”⁶. Зворушливі прикмети українського культурного життя на “новоосвоюваному” континенті!

За три дні, 12-го січня, читає Ортегу-і-Гасета. Жалкує, що загублено нотатник подільських місяців (1943-го року), що не має нотаток про подорож до Америки, зокрема про розмови з Євгеном Яворівським, цікавим письменником, громадським і політичним діячем. Багато виписує: “стара звичка”.

14 січня 1952 р. “Несподіваний лист: Ів. Кошелівець пропонує співпрацю з “Сучасною Україною”. Книга Вольфганга Шнайдтца про Рільке. – Відповів Кошелівцеві. Обіцяв написати про “Каталептон” М. Зерова. Намірююся послати йому свою “К. Гриневичеву”.

17 січня. “Тяжкий настрій. Думаю, що треба писати не про Юнгера, Кароссу чи Кафку, а “Віктора і Лялю” (тобто свій роман. – *І. Дз.*)

23 січня. “Пишу “Гриневичеву” [...] Учора був лист від Б. Романенчука: пропонує мого “Рільке на Україні” надрукувати в “Києві” частково, а потім повний текст видати книжечкою. Згода”.

⁵ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 16.

⁶ Там само.

6 лютого. “Закінчив спогади про К. Гриневичеву, надіслав до “Суч. Укр.”. Написав, але: як?! Із дня на день – фабрика. Б’ють преси. – Повернувся додому, на мене чекають книги: Ромен, Р. Гвардіні, Ф. Жамм, його листування з А. Жідом, монографія про Сезанна, нова книжка Гольтгузена, а кінець усьому – розкішна історія європейського малярства Вайгерта”. Далі – про давні спогади Е. А. Штекенштейндер, петербурзької салонної дами: Полонський, Достоевський, Тургенев, Чернишевський, Данилевський, Щербина, Шевченко, Толсті... Про Шевченка – “ворожі вислови, наче крапля української крові в жилах авторки є добрим імунітетом проти українства” (оцінімо точність цієї формули: адже несть кінця всім отим, хто береться судити про Україну на тій підставі, що “я сам українець”, або “у мене мати українка”, або “у мене жена українка” і т. д.).

7 лютого. “На фабриці трагедія: робітник, пропрацював два дні, відбив собі пальці правої руки. – Дома книги: Еггер – біографія Г. Балла, перш за все. Лист Зенти: пише про невеличку художню виставку С. Борачка й Г. Крука в Мюнхені, організовану принцесою Пілар. І про українських дітей: враження вчительки з Фюріхшулле та автора статті, викладача мов в інтернаціональному дитячому селі в Бад Айблінгу. Отже: українські діти найінтелігентніші, польські дівчатка найгарніші, наймузикальніші – діти мадярські”⁷.

14 лютого. “Тиждень хворий: горло. Цілі вечори в ліжкові. Прочитав “Каталептон” М. Зерова. Мушу написати про цю новину. В збірникові пародій (двадцять років) знайшов дві речі, що так бракують у “Каталептоні”. Подам їх у своїй рецензії. – І. Кошелівець отримав мою “Гриневичеву”. Пропонує видати книгу. – Читаю “Щоденники” Кафки. Заглядаю до книги Макса Бензе про філософію між великими війнами. Низка книг на моєму столі: “Сучасні філософи” А. Гюбшнера, “Листи й щоденники” Паули Модерсен Беккер, роман І. Венезиса”⁸.

Врахуймо: це був початок 50-х років, щойно по світовій військовій катастрофі, – навіть вона не змогла урвати інтелектуальну традицію західного світу. І ця традиція більше або менше впливала на українську культурну еміграцію. Бачимо її зусилля організуватися і діяти, видавати книжки й обговорювати професійні проблеми. “Щоденники” Олекси Ізарського дають багатющу інформацію на цю тему. І в сорокові, і в п’ятдесяті, і в шістдесяті, і в сімдесяті, і у вісімдесяті роки вони насичені фактами культурного життя та описами зустрічей з десятками його діячів, враженнями від сотень (!) прочитаних книжок різними мовами (філософія, історія культури, поезія, критика, мемуаристика), роздумами про конкретні явища і загальні процеси літературного творення, реагуванням на дискусії інтелектуалів у західній пресі, відгуками на те, що надходило з радянської України, уривками інтенсивного листування з українськими і німецькими друзями, переважно на літературні теми, з організаторами української видавничої справи на чужині, оцінками (власними і колег) перекладів українських творів іншими мовами (найбільше ж видно щонайпліднішу роботу Анни-Галі Горбач), а за всім цим стояло усвідомлення або інстинктивне відчуття неподільності долі української культури в світі.

Ось цікавий “смаковий” погляд на особливе місце М. Зерова в українській літературі, на важливість цієї особистості для естетичної суверенності літератури:

⁷ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 17.

⁸ Там само. – С. 18.

“Думаю про “літературщину” М. Зерова. Маса животворного літературного процесу завжди “літературщина”. Без неї творяться тільки “літературні епізоди”. І ще: книжка (“Catalepton” М. Зерова. – *І. Дз.*) носить на собі сліди нікому не зрозумілої напруги. Вона має вигляд переляканий... Щасливий випадок, виняток вона з правила!”⁹.

Ось сумна новина: помер у Філядельфії Володимир Блавацький. “А перед моїми очима – ланцюги вражень: величезна зала авсбурзького табору Зомме Казерне, вистави у мюнхенському театрі біля Макс II Денкмаль” – картини тріумфальних виступів Ансамблю українських акторів, яким керував Блавацький¹⁰. Таких “сумних новин” ще буде й буде...

Ось лист Ю. Шереха з прихильним, але й доволі ущипливим відгуком про “Історію української літератури” Д. Чижевського і нищівним – про нову радянську: “Київська ж історія літератури – не історія, не української і не літератури”¹¹. Слідом – лист Рольфа Бонгса, німецького поета, який писав про Україну, захоплюючись “природною мудрістю” українських селян, яких пізнав під час війни.

Скрізь і в усьому О. Ізарський далекий від упередженості, прагне об’єктивності. Ось він прочитав “прецікаву, насичену змістом” статтю Євгена Маланюка у філадельфійському журналі “Київ” про Миколу Хвильового. “Стаття тонка й загострена. “Вершинні досягнення нації – це Тичина, Хвильовий, Курбас, Яновський, Куліш, Довженко, Нарбут, Леонтович”. Це записано 4 березня 1956 р. А 30 вересня інше: “Прочитав брошуру Маланюка “До проблеми більшовизму”. Принижувати росіян чи поляків смішно, бо жалюгідні не вони, а ми. А злоба? Що поробить злоба?” А далі інше: “Увечері фільм “Війна і мир” за Л. Толстим. Фільм чіткий у побудові й трактуванні. Особливо вирізьблено образ Безухова – Дон Кіхота людяности. Наташа бездоганна, навіть зовнішність її згідна з романом, чого не можна сказати про П’єра. Дім Ростових і, хоч скупі, маєток Болконських, живуть. Фільм геніально розміряно. Технічне виконання блискуче. В ньому все те, що було здорове в Л. Толстому: “здорова біологія”. І все ж таки – фільм “горизонтальний”, здається, не “вертикальний”¹². Іншим разом: “почав “Жизнь Арсеньєва” І. Буніна. Чар книжки надзвичайно стійкий. Чи можна насолоджуватися уже й не самою книгою, а самою насолодою? Такі нові тонкощі не текстуальні, дивним чином прибуває аромат. Як розгорнуто мотив нагромадження життєвого досвіду! Нагромадження передумов для майбутньої творчої повіді!”¹³. І тут же – про видатного російського філософа, який здебільше стояв в опозиції до месіансько-православних настроїв, Федора Августовича Степуна, особисто знайомого, про нього згадується часто, він навіть сниться. Втім, захоплення ним чергується з розчаруванням і проникливо критичним поглядом: “Докінчив читати Степунові “Встречи”. Вразило виправдання Достоевського як пророка російського месіанізму. Не треба, мовляв, переоцінювати безпосередніх шовіністичних записів письменника в його “Щоденниках”, бо в його романах він і глибший, і гарніший. Т. зв. шатовщина – курям на сміх – більше схожа на німецький націоналізм а ля Гітлер, ніж на “православно-національну історіософію Достоевського”¹⁴. “Про критику Толстого-толстовця, про

⁹ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... (запис від 6 березня 1952 р.).

¹⁰ Там само (запис від 12 січня 1953 р.).

¹¹ Там само. – С. 19 (запис від 10 квітня 1955 р.).

¹² Там само. – С. 25–26.

¹³ Там само. – С. 26 (запис від 9 листопада 1956 р.).

¹⁴ Там само. – С. 55.

його релігійні шукання написано дивно чітко. Проте про все це легше було б писати людині, вільній від любови до Росії. Може, чужинець би визнав, що Т. хворів хворобою свого народу: неурівноваженістю духу слов’янсько-татарських антиприродних схрещень генів. – Про Пушкіна Ф. А. сказав так ясно: “певец всенациональной России!” Так, але що це таке “всенациональная Россия?”¹⁵. І ось: “Лист від К. М.: помер Ф. А. Степун... Пам’ять про нього надзвичайно сильна. Таким був він – надзвичайної краси дуб. Крилатий, багатий, вибагливий. Вічність знову збагатилася, погасла – сучасність”¹⁶.

Який Олекса Мальченко-Ізарський далекий від образу українського емігранта-націоналіста, створюваного впродовж десятиліть радянською пропагандою! І кого тільки не було серед “українських буржуазних націоналістів”!

А все-таки “націоналіст”, бо не сприймає неправди про Україну, про українську людину. Навіть напівукраїнство Д. Чижевського йому не дуже до душі. “Читаю Д. Чижевського “Свята Росія”. Сприймаю книжку “молекулярно”, бо книга здається мені вибоїстою, з реверансами у бік України, а по суті вона здається мені принизливою для нас. Логікою і правдою є для мене українська національність Русі або – у всякому разі – приналежність Київської історії до України виключно. Наша історія починається там, де й Англії, а Росії там, де США. – Росія організм вторинний, а Україна матірний. І все ж таки книга Д. Чижевського – це наука: який складний і гуманний профіль гуманітарних наук!” Але тут-таки й самокритичне: “Мірку для книжки Д. Ч. не можу знайти: я не знаю слов’янської старовини”¹⁷.

У простіших випадках – упевненіше. Ось, наприклад: “Закінчив читання “Далёкие годы” К. Паустовського: книгу про Київ, Першу гімназію (М. Зеров!). Це мемуари в більшій мірі, ніж беллетристика. – Для Паустовського Київ польсько-російське місто. Його облягає Україна: ліси, луґи, пасіки. У самому місті українці – це лірник і погромник. Ось тобі і нащадок роду Саґайдачного!”¹⁸. (Тут пригадаймо полеміку М. Рильського з К. Паустовським на сторінках московської “Литературной газеты”). Трохи згодом: “В американському “Сатердей рев’ю” рецензія на книгу К. Паустовського “Моє життя”. В ній про роман мало що сказано, але розроблено цілу теорію про “антисемітизм на Україні”: зоологічний шовінізм...”¹⁹. І ще: згадує, що Паустовський зганьбив у своїх споґадах Д. Овсянико-Куликовського²⁰...

У “Сумасшедшем корабле” Ольги Форш (“Річ це експресіоністична й вибаглива. Одначе не блискуча, не прониклива. Тільки в цілому гостра, розрахована на “голки” [...] Річ ця явила огиду Росії”) – відзначає “низку українофобських моментів: Петлюра і Махно, погроми, антисемітизм, дурний хохол-дядько, лисий хохол-маляр і т.д.”²¹.

Ще: “Увечері з мамою в кіні: “Іоан Грозний” О. Айзенштайна. Велика спрямованість матеріалу, шекспірівський кольорит. А мета, ідея фільму позамистецька: щоб

¹⁵ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 46 (запис від 22 січня 1963 р.).

¹⁶ Там само. – С. 69–70 (запис від 1 березня 1965 р.).

¹⁷ Там само. – С. 36 (запис від 28 травня 1959 р.).

¹⁸ Там само. – С. 31.

¹⁹ Там само. – С. 58 (запис від 13 травня 1964 р.).

²⁰ Там само. – С. 97.

²¹ Там само. – С. 98–99.

палав російський шовінізм. Добрий відбір сцен. Без зайвини. Музика непрокоф'євського Прокоф'єва. До чого ніжні церковні мотиви!"²².

Далі: "В "Новом мире" белетризовані спогади В. Катаєва "Трава забуття". Ввесь твір зроблено як орнамент [...] Своєю настановою, ідеологією книга Катаєва гидка. Незносе у ній, у нього – україножерство". Хоч далі: "Стиль книжки вишуканий: намагання випускати, уникати пакувального матеріалу"²³.

Запис від 13 травня 1977 р., що в "Континенте", кн. 11 "багато матеріалу про Україну", зокрема "зерниста стаття І. Качуровського про переслідування української мови від 1876 року до нашого часу". Але "надруковано тут статтю С. Рафальського "Болезнь века" – про національне питання в СРСР. Він відверто стоїть за русифікацію, за єдину імперію від Карпат по Тихий океан. Українців він не визнає за націю, громить поляків за імперіялізм і т. д. Ще: він наводить думку Амальріка про потребу розбити Україну на чотири республіки"²⁴.

З прикрістю відзначив О. Ізарський "супернаціоналізм" православного філософа І. Ільїна (до речі, дуже популярного в сучасній Росії) та його "богословський підхід до письменства"²⁵, "українофобство" Солженіцина: "Мовляв, Західня Україна чекала на німців, а Східня – це вже Росія"²⁶.

Можна уявити становище української еміграції, яка була об'єктом потужної дискримінаційної кампанії з боку офіційного СРСР, а водночас мусила обстоювати репутацію України в атмосфері нерозуміння або й недоброзичливості значної частини американських засобів масової інформації, більшості потужної російської еміграції.

Радянська ж Україна (якщо можна говорити про неї як про політичного суб'єкта!) з цього не тільки раділа, а й була щонайактивнішим співучасником цькування політичної еміграції, ніби не помічаючи, що компрометація ідеологічних ворогів режиму зливається з компрометацією всієї нації; політичних антитез запропонувати не могла і обмежувалася пропагандистською вибірковою підтримкою малочисленних "прогресивних" (прорадянських) організацій та епізодичним демонструванням на Заході окремих явищ традиційної культури, які не могли створити образ модерної нації. ("Був на советській виставці. Пошехонська старовина поруч... Гуцульщини")²⁷.

Однак і тут дещо почало змінюватися, після смерті Сталіна з'явилися обережні надії на поживлення культурного життя в Україні, деяке послаблення ідеологічного тиску. Як і вся діаспора, О. Ізарський чуйно прислухався до новин.

1956-й рік приніс добрі вісті з України. "М. Орест написав про реабілітацію на Україні М. Куліша, Г. Хоткевича, В. Поліщука, Б. Коваленка, З. Тулуб, Є. Шабльовського, Г. Епіка, Д. Гордієнка, Шехтмана". В списку були й ті, хто залишив по собі недобру пам'ять у колах вигнанців своєю запопадливістю перед владою, яка і їх не пощадила. Тож: "Михайло Костьович добре ілюстрував цей список: "бестія Б. Коваленко", "каналья Є. Шабльовський" і т. д." (запис від 10 жовтня 1956 р.). Ще за місяць: "У "Свободі" повідомлення про "реабілітацію" М. Ірчана, І. Микитенка, О. Досвітнього, І. Дніпровського, В. Гжицького. Така новина з України" (запис від

²² Ізарський О. "Висмики" з щоденників... – С. 88 (запис від 12 січня 1966 р.).

²³ Там само. – С. 113 (запис від 7 липня 1967 р.).

²⁴ Там само. – С. 220.

²⁵ Там само. – С. 193.

²⁶ Там само. – С. 279.

²⁷ Там само. – С. 37 (запис від 28 липня 1959 р.).

9 листопада 1956 р.). В діаспорі уважно стежать за всіма добрими змінами на рідній землі. Вже пізніше, 15 січня 1967 р. О. Ізарський записав: “В “Літ. Україні” повідомлено про засідання групи перекладачів, присвячене В. Підмогильному. Пропозиція створити в Києві видавництво перекладної літератури”²⁸. І хоча таке видавництво, як знаємо, створене не було, але самий факт, що його необхідність усвідомлювали в Україні, – промовистий. Це додавало оптимізму й літераторам у діаспорі.

Якщо рік 1956-й закінчився листом від Елізабет Коттмайєр з проханням написати рецензію на її переклад “Роману троянд” Василя Барки, то 1957-й почався дарунком від Михайла Ореста: книжка його перекладів з Шарля Леконта де Ліля. З’явилися нові й нові видання письменників діаспори, перевидання українських книжок, заборонених або знехтуваних у СРСР, переклади зі світової літератури. Все це скрупульозно занотовано у “Щоденнику” О. Ізарського. Але дедалі більше – особливо в другій половині 60-х років – літературних новин з України.

Тут маємо цікавий парадокс. “Залізна завіса” все-таки не була власне залізною, вона була змонтована зі специфічного матеріалу, який забезпечував, сказати б, керувану проникність мембрани: вона пропускала те, що було корисне для режиму, захищаючи від “шкідливого”. Таким чином із Заходу в СРСР надходило все “прогресивне”, а відтручувалося все “реакційне”, тоді як з СРСР на Захід активно експортувалося все офіційне. Зокрема, з метою ідеологічного розкладу української еміграції, паралізування антирадянських настроїв, усіяло поширювалася інформація про справжні й гадані досягнення України в усіх сферах життя, зокрема в культурі. Висилано книжки, газети, журнали; приїздили старанно дібрані делегації діячів культури та окремі виконавські колективи. Проблема “контактів” набула політичної гостроти в самій діаспорі – частина її бойкотувала їх, частина ж, поміркованіша й реалістичніше налаштована, розуміючи ідеологічні маневри радянської пропаганди, водночас не могла і не хотіла ігнорувати ті процеси, що відбувалися в радянській Україні. Звідси й постійний інтерес до кожного слова з Батьківщини.

Великою радістю для Олекси Ізарського (і не тільки для нього, звісно) стали, зокрема, книжки Григорія Логвина про пам’ятки українського мистецтва. “Прочитав книгу Логвина “Чернигов – Н. Северский – Глухов – Путивль”. Искусство. М., 65. Надруковано це малесеньке чудо в Гельсінкі, як і попередня книга цього автора про наше мистецтво. Книжкою ніяк не налюбуються очі. Зміст її багатющий і навіть патріотичний в деталях і заключеннях. Мова скрізь про мистецтво України, про єдність його, єдність української художньої культури”²⁹. Звернімо увагу на це останнє зауваження: про єдність національної культури – таким бажаним був цей мотив! “Дочитав “Київ” Г. Логвина: несподівано добра річ. Вона прочитається українцями поза межами України, вона вразить їх: українськість Києва, європейськість України”³⁰. “Читаю книжку Г. Логвина “По Україні”. Одноразово народжується три думки: які ми бідні! які ми багаті! А третя: дітей і дорослих треба виховувати на історії. Бо інакше виросте “телячий інтернаціоналізм”³¹. Якби ж то ця “третя думка” панувала в Україні, якби ж то цю істину не використовували супроти неї!

²⁸ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 105.

²⁹ Там само. – С. 93–94 (запис від 7 липня 1966 р.).

³⁰ Там само. – С. 117 (запис від 22 січня 1968 р.).

³¹ Там само. – С. 126 (запис від 27 січня 1969 р.).

Відродження 60-х років у нас здебільше сприймається як “літературоцентричне”, а часом і зводиться до “покоління шістдесятників” – нової літературної когорти. Здалеку воно бачиться ширше: мистецтво, історіографія, наукові дослідження у сфері культури, мовознавства, археографія, джерельні публікації... І внесок у відродження роблять люди різних поколінь. У “Щоденнику” О. Ізарського багато посилань на цю широку культурну роботу, що радувала вигнанців і живила надію. Ще недавно було: “Читаю каталоги київських видавництв. У мене з ними “розрив” – ніщо мене там не радує. “Їхній” курс твердий і сумний, як похорон”³². А тепер, 5 лютого 1969 р.: “Ранком дзвінок: поштовий автомобіль привіз три пакунки книг. Цілу бібліотеку! Отже: два томила р.-укр. словника, “Іст. укр. мистецтва”, т. 3, “Краткая литературная энциклопедия”, 5, монографія І. Врони про Петрицького, книжка М. Сиротюка про З. Тулуб, поезії М. Руденка”³³. Книжки надходять ще і ще. Не все в них радуватиме. В “Історії українського мистецтва”, як і в “Історії української літератури” та “КЛЭ”, багато лакун та неадекватних оцінок. В монографії про Петрицького “ні крихти щирості”. В огляді мовознавства за 50 років (в журналі “Мовознавство”) – “чисте шахрайство”: згадано імена й подано портрети А. Кримського, Грунського, Шаровольського, М. Калиновича, Є. Тимченка, Синявського, але так, наче і з ними, і з мовознавством усе було гаразд³⁴.

До повної правди ще далеко... Але не так безнадійно, як раніше. Крихти її вже можна вилловувати навіть з радянської періодики. І якщо раніше О. Ізарський віддавав перевагу “Новому миру” та іншим російським журналам і виданням, розуміючи, що вони мають більше можливостей для вільнішої думки, то тепер багато чого дізнається і з “Літературної України”, і з фахових київських видань.

І, звичайно ж, як і його колеги, радіє появі нових імен, нових тенденцій в літературі підрадянської України. Запис від 20 квітня 1964 р.: “У суботу прийшли “Українські лісові казки” Оксани Іваненко в німецькому перекладі Г. Горбач. Плюс – стаття Г. Г. у журналі “Східня Європа” про нових поетів Києва (підкреслення моє. – І. Дз.). Що з Галі за робітників! який хист, скільки енергії!”. 19 травня 1965 р. О. Ізарський фіксує цікаве посилання на німецьку газету “Deutsche Post” від 14–15 травня: стаття Вольфганга Штрауса “інформує про творчий доробок Василя Симоненка. Нашу поезію порівнюється тут з росіянами: Пастернак, Дудінцев, Солженіцин, Євтушенко. Росіяни залишаються комуністами. Українці, в корні справи, чужі комунізму”³⁵. Ще один запис, від 17 січня 1966 р.: “Дочитав Симоненка й напишу про свої враження І. Кошелівцеві (тобто, до “Сучасності”. – І. Дз.). В книзі вчуваються найрізноманітніші голоси – від Сосюри та Єсеніна, Багрицького, Осьмачки починаючи. Але в нього шевченківський плян сатири. Шіллерівський пафос: несподівана сила протесту. Певний інтелектуалізм”³⁶.

З молодого покоління прозаїків привертають увагу Євген Гуцало, Валерій Шевчук. Симптоматичним здається йому Юрій Щербак: “Дочитав роман Ю. Щербака “Бар’єр несумісності”. Книга варта уваги. Вона свідчить про зацікавлення модерною літературною технікою на Україні. Новий і зміст. Напливають герої

³² Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 32 (запис від 15 жовтня 1958 р.).

³³ Там само. – С. 127.

³⁴ Там само. – С. 128.

³⁵ Там само. – С. 73.

³⁶ Там само. – С. 88–89.

книжки, вони дають перекрій ненового суспільства в Києві, – просто обезголовленого, без справжньої інтелігенції. У книзі обмаль брехні. Все в ній характерне або майже таке. Герої вихоплені з життя. А от мова... Вчувається, що всі ці люди говорять насправді по-російському. Що книжка наче перекладна... І в чому тут вихід? – Примусова українізація чи асиміляція з росіянами... Ще проблема: інтелігенція. Автор ненавидить стару інтелігенцію, а нова – “живжики”, як Борис, хама, як Костюк. – Цікаві подробиці: порівняння німецької мови з українською, натяк на національне питання (герой роману підкреслює, що він українець, а не росіянин, що СРСР, а не Росія і т. д.). – Усе в книзі миле – старе, усе нове так і ріже очі. Ніяких соціалізмів поблизу не видно: Рассея!”³⁷.

Симпатія до молодих і пов’язані з ними надії приходять з появою “шістдесятників”. Але постійно пам’ятає і згадує він тих із старшого покоління, кого знав у часи свого навчання й перших кроків у літературі як людей достойних, згадує своїх улюблених викладачів – С. Родзевича, Б. Якубського (також і шанованого ним Л. Гроссмана: “Його лекції слухав у бібліотеці Академії Наук у Києві”, хоча про його книжку “Достоевский” висловлюється критично: “без блиску”; “Чи тяжко у сучасній Росії писати про Достоевського? Неможливо? Ніяк пояснити злому у світогляді письменника, ніяк викликати симпатії до чорного реакціонера? Єдине, що зараз там можна, – згадати націоналізм письменника теплим словом [...] Дивно мені, що в Л. Г. та трапляються недолугі речення (три принаймні), густо-прегусто чужих слів і гидючих “кацапізмів”. Написав би біографію Достоевського Ф. А. Степун!”³⁸. (Утім, як ми бачили, і степунівська версія Достоевського його не задовольняла). Раз у раз О. Ізарський звертався до постаті Михайла Зерова, до справ з вивченням його спадщини. З особливою теплотою писав про Максима Рильського, Григорія Кочура, Бориса Тена. В російському емігрантському “Новом журнале” читав листи Корнія Чуковського до Романа Грінберга, в одному з яких ідеться про українське перекладацьке мистецтво: “Но я, кажется, становлюсь шовинистом. Но что же мне делать, если, читая “Одиссею” в переводе Eunis’a Reed’a, я вдруг вспоминаю “Одиссею” в переводе Бориса Тена на украинский язык, – и мне стало жалко тех, кто не знает украинского, – этот перевод весь хрустальный, а здесь дешёвые стекляшки”. Звістку про смерть М. Рильського сприйняв як звістку про найбільшу втрату для української культури: “У “Свободі” повідомлення про смерть Максима Рильського. – Його ніхто не заступить. Залишиться пустота. Ще припише наше слово й дужче зашавкотить малоросіяństwo. Боже мій! – У моїй пам’яті він такий, як був перед війною: зайшов у садок і поміж деревами пішов до редакції “Рад. літератури”. У хутряній шапці. Пишний комір. А в кімнаті, ще червоний і бадьорий по-ранковому, частував присутніх цигарками з короба з-під сигар. Велика прихильність до людей. У рисах обличчя дещо несподівана простота. Стриманість з доброзичливістю”³⁹.

Вже пізніше О. Ізарський із захопленням читав книгу Юхима Мартича про Рильського “Довга, довга весна”. Запис від 25 лютого 1970 р.: “Дочитую з жалем: в ній маса ниточок поміж творами М. Р. і фактами його життя, сітка дрібних і значних інформацій, розроблених як сцени й розділи. Отже: поза тим, що мусило

³⁷ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 163 (запис від 25 грудня 1971 р.).

³⁸ Там само. – С. 56.

³⁹ Там само. – С. 50 (запис від 29 липня 1964 р.).

бути замовчаним, у книзі багато нового. Й усе це “насвітлено”, в теплому світлі. Книга насичена симпатією”⁴⁰.

На відміну від деяких емігрантів з Галичини, що були непримиренними до тих, хто уживався з радянською владою, емігранти з радянської України на власні очі бачили смаленого вовка, тому з розумінням ставилися до вимушеного, пасивного пристосуванства, коли воно не набирало злоякісних форм, уміли читати між рядків. Таким читачем радянської літератури був і О. Ізарський. Але в принципових речах від чіткої оцінки, чи то ідеологічної, чи то смакової, не ухилявся. Так, визнаючи цінність мемуарної серії Юрія Смолича, з притиском говорив про фальшування і крутість. Або ось він звернувся до іншої книжки Ю. Мартича: “Читаю Ю. Мартича, а книжка – перевидання, до його 60-ліття. Перші розділи, нариси тут, Шевченко, Короленко, це типово газетний матеріал, ціна котрому – 0. Правда, є й образки кількох поетів, згадка про яких чогось варта: Вороний-батько, Вороний-син (Марко Антіох), М. Терещенко (вперше, думаю, широко змальований у мемуарах), В. Сосюра і т. д. Спогади про Ю. Яновського складають цілу книгу. Цінне в ній напів з брехнею й фальшем. Зараз читаю тут “Довженка”. Далі ще буде “Кочерга”. За кілька днів: “Читаю Ю. Мартича. І. Качура короткий, проте створено образ людини; “Кочерга” – широкий, відносно правдивий і “образотворчий”. Прочувається тип письменника й людини, також неспівзвучність його з добою. – Порівняно його зовнішність з Ролляном. Згадано його зацікавлення німецькою культурою, зокрема – Гете й Р. Вагнером”⁴¹.

Уважним читачем був Олекса Ізарський, помічав і те, чого не помічалось в Україні... Наприклад, почув трагічні нотки в ювілейному виступі Андрія Головка (“Читав “Літ. Україну”: дуже гірка ювілейна промова А. Головка)⁴², а невдовзі, 26 грудня 1972 р., мусив написати: “П’ятого грудня помер у Києві Андрій Головка. Один з тих авторів, що народилися для великого діла, з тих, кого революція занесла в літературу, та вона його й зарізала [...] Що за жорстокість доби!”⁴³.

О. Ізарський не догматик, він міг, прислухавшись до чиєїсь думки, змінити або скоригувати власну. Скажімо, гостро висловлювався про тритомник Олександра Довженка: “Все підряд совєцька брехня”⁴⁴ і скептично поставився до книжки І. Кошелівця про Довженка (“скрізь у книжці випнуто національні мотиви”, що, мовляв, не так важать у Довженка), але, дочитавши Кошелівця, вже не наполягав на своєму судженні.

О. Ізарський стримано відгукнувся про “Собор” Олеся Гончара: він “став подією на Україні. Проте не для світу: в ньому немає глибоких думок, польоту, контраверсій”⁴⁵.

Тим часом у 70-ті роки добрих вістей з України стало менше, поганих – більше. І це боляче переживалося: “Прочитав у “Л. У.” – статтю М. Шамоти: зрізано чи зарізано В. Симоненка, Кочура, Лукаша і т. д. Справжній покос”⁴⁶.

⁴⁰ *Ізарський О.* “Висмики” з щоденників... – С. 143.

⁴¹ Там само. – С. 150–151 (записи від 10 та 16 вересня 1970 р.).

⁴² Там само. – С. 79 (запис від 5 січня 1968 р.).

⁴³ Там само. – С. 179.

⁴⁴ Там само. – С. 280.

⁴⁵ Там само. – С. 281 (запис від 27 червня 1980 р.).

⁴⁶ Там само. – С. 191 (запис від 13 лютого 1974 р.).

Однак О. Ізарський помічав і тихий, але впертий спротив насильству над українською культурою, що знову зростав після погромів 70-х років: “Увечері читав “Літ. Україну”, зокрема про нараду СПУ і Спілки композиторів у справі... укр. пісні, пардон, “радянської пісні”. Скрізь проглядає незадоволення станом нашої культури. Й любов до нашої пісні”⁴⁷.

Він звернув увагу на те, що в Україні почали заново відкривати Тичину: “Томи й томи незнаних досі творів Тичини йдуть до друку: отакий багатий архів! А за життя він друкував тільки речі “певного гатунку”⁴⁸. А ось запис від 23 серпня 1980 р.: “Прочитав дуже важливу статтю, “Літ. Укр.”, 51, С. Тельнюка про Тичину: як його редагували! Як його різали, а він не боронився... Як з Тичини знущалися”⁴⁹.

Порадувала поява друком “Марусі Чурай” Ліни Костенко. І тут О. Ізарський знову виявив себе уважним, то захопленим, то прискіпливим читачем. До того ж твір викликав у нього і суб’єктивні авторські асоціації з психології творчості та рецепції. “Хворію: застуда. Трохи друкував. Увечері концерт з Детройту – Бах, Вівальді, мадярська музика. У ліжку годину читав Ліну Костенко, “М. Ч.” Багато в поемі зворушливого, багато і гірких спостережень над нашою історією, долею, культурою, письменством. Тільки що не згадано мого прізвища, а так про мою працю сказано: “Але ж я прочитателів не маю. Сам пишу, і сам собі читаю”. Але “Маруся Чурай” – це не скульптура, це барельєф. У книзі багато типово українського декору. Найкраще в ній – ліризм. Освітлення. “Отоплення”⁵⁰.

Олекса Ізарський бачив літературу не як суму поокремих творчих спалахів, а як живий національний організм. Не дарма, натрапивши на виписки зі свого улюбленого Ф. Степуна, знову занотував ось таке: “Перегортаю свій щоденник і зустрів у ньому виписки з “Встреч” Ф. Степуна: “...россыпь писателей не делает ещё литературы, что литература жива только там, где писатели не рассыпаны, а собраны: где они, как льдины половодья, стучаясь друг о друга, струят своё вдохновение в широкое русло национальной жизни”. – “Никаких законов художественного творчества, конечно, не существует, но есть в нём типичное явление плеядности”. – “Появление каждой плеяды всегда соответствует накату новой волны в жизни”⁵¹. Певно, ця глибока думка відповідала уявленням самого Ізарського і тоді, коли він писав про своїх колег на еміграції або про 60-ті роки в Україні, і тоді, коли ставив у один ряд усі вартісні факти української творчості на всіх просторах українського життя. Не всі в діаспорі підносилися до такого розуміння цілісності української літератури. Багато хто абсолютизував ураженість письменства в Україні фальшивою ідеологією, а здорову національну творчість мислив тільки на теренах діаспори: амбіціозність і політична засліпленість. Не всі погоджувалися з проектом резолюції з’їзду письменницької спілки “Слово”, в якому говорилося: “Ми собою являємо частину літературного процесу, який відбувається на Україні”; приятель Ізарського В. Гайдарівський був обурений цим формулюванням⁵². Сам О. Ізарський не поділяв місіонерських настроїв деяких своїх колег. Невипадковим

⁴⁷ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 279 (запис від 16 квітня 1980 р.).

⁴⁸ Там само. – С. 155 (запис від 10 січня 1971 р.).

⁴⁹ Там само. – С. 283.

⁵⁰ Там само. – С. 284 (запис від 9 вересня 1980 р.).

⁵¹ Там само. – С. 58 (запис від 25 травня 1964 р.).

⁵² Там само. – С. 152 (запис від 23 листопада 1970 р.).

був такий, скажімо, запис: “6.07.65. Ю. Шерех чітко висловив думку про причини неуспіху нашої літератури у чужинців. З одного боку, це брак оригінальних, свіжих ідей, навіть просто низька інтелігентність авторів, а з другого – й будь-якої екзотики”⁵³. Можна, звичайно, сказати, що це характерне для Шереха-Шевельова полемічне загострення проблеми, але ж сама проблема таки існувала (і не лише в діаспорі). О. Ізарський знав її, і завдання діаспори бачив не в місіонерстві (у цьому випадку – літературному), а швидше в іншому. Запис від 22 березня 1964 р.: “Написав І. Кошелівцеві про його огляд сучасної літератури в УРСР як про “епічну критику”. Це те, що може й мусить робити еміграція”⁵⁴. Йдеться про “Панораму української літератури” І. Кошелівця, що давала гостро критичну, але водночас і тверезу, об’єктивну інтерпретацію української радянської літератури, не перекреслюючи її, а, навпаки, віднаходячи в ній живе і перспективне з розумінням саме потреби єдиної перспективи українського слова в світі. До речі, ця книжка стала відомою в літературних колах України і “ходила по руках” – приваблювало слово правди, неможливе в радянській пресі. О. Ізарський вважав, що потрібен такий самокритичний погляд і на літературну продукцію діаспори. З приводу “Книги спостережень” Є. Маланюка він писав: “Прочувається потреба в поширеному перегляді “майна” нашої літератури. І ще: наявність отакої позиції, такого каталізатора, за певних умов мусила б пожвавити наше літературне життя. Проте на еміграції вже бракує пороку. Тут уже не допоможуть жодні ліки”⁵⁵.

Звичайно, поступове вичерпання літературних сил на еміграції (будь-якої і скрізь) – процес неминучий. Але, здається, О. Ізарський поквапився зі своїм вироком. Адже в цей час уже прийшли Богдан Рубчак, Богдан Бойчук, Віра Вовк, Юрій Тарнавський, Емма Андіївська, чия творчість мала відгук і в Україні. І не випадково т. зв. “нью-йоркська школа” в діаспорі й “шістдесятництво” в Україні розвинулися майже синхронно – це була спонтанна відповідь на потребу оновлення художнього мислення й художньої мови, це була дія імперативу самоствердження національної літератури у змінюваному світі.

Так, зокрема, діяли сили тяжіння між письменництвом України і української діаспори. І там, і там – хоч і по-різному, і не однаковою мірою, й несинхронно – завоювали світовий досвід, усвідомлювали меншовартість провінціалізму, запанувала орієнтація на модерні естетичні критерії. Хоч і там, і там ця тенденція дістала спротив або викликала сумніви: “літературу не сприймається естетично”⁵⁶. Навіть безумовно талановиті письменники, побоюючись О. Ізарський, віддають перевагу традиційній манері письма і холодно ставляться до нових течій. “У спогадах Тютюнника про Тютюнника цікаве місце, де старший з братів, покійний, пише молодшому про С. Цвайга. Він визнає майстерність, психологізм і т. д. С. Ц., але почуває, що у нас такої літератури немає, не буде... Ледве не твердить, що вона нам і не потрібна”⁵⁷.

І серед прямих небезпек, що чатували на українське письменство, були й схожі. Бо деяка схожість була в обставинах існування, функціонування. Письменство

⁵³ Ізарський О. “Висмики” з щоденників... – С. 76.

⁵⁴ Там само. – С. 56.

⁵⁵ Там само. – С. 109 (запис від 27 березня 1967 р.).

⁵⁶ Там само. – С. 174.

⁵⁷ Там само. – С. 150.

діаспори існувало в чужому, чужомовному світі, мало обмежену аудиторію вихідців з України, різнорівневу культурно. Боляче відчувався брак читачів з високими естетичними запитами. Про це не раз із боєм говорив О. Ізарський. “Вразив факт: Ол. Воропай видав свій “Англійський щоденник” накладом у 50 пр.! А це свідчить, що в нас немає вже не тільки читача, а й друзів! Боляче!” “Була мова про українську Канаду: скрізь занепадає наша мова, байдужість до культури, книги, газети”. “Сучасність”... такий багатий журнал, що жаль його стає: брак читачів!” “Сам пишу і сам себе читаю” (цитата з “Марусі Чурай” Л. Костенко)⁵⁸.

Гіркий парадокс історії: все це, мов у мініатюрі, постійні жалі в Україні сущих. Хоча в діаспорі дехто мав ілюзію, що на Батьківщині, в п’ятдесятимільйонному народі, усе інакше. О. Ізарський покликався на лист І. Кошелівця: мовляв, той “каже, що в нас ніхто не читає ні поезії, ні прози. Справжні люди є тільки за російськими дротами!”⁵⁹. Можна зрозуміти це як реакцію на заокеанське споживацтво, на тлі якого особливо привабливо виглядав книжково-поетичний бум в СРСР. Але з ближчої відстані не все бачилося так оптимістично. І не марно О. Ізарський звернувся до одержаного з України дослідження фахівця: “Прочитав: Г. М. Сивокін. “Худ. література і читач”. К. 71 [...] В книжці продемонстровано розклад нашої нації на прикладі Києва, Полтави, Ізюма. Люди не хочуть читати по-українському і т. д. Пішов уже саморозклад укр. людини. Тепер його вже легко підтримувати”⁶⁰ (22. 11. 71. – С. 161).

Що-що, а це ми добре знаємо...

І ще одне спільне або майже спільне для всіх теренів української культури: їй не доводиться розраховувати на велике дбання держави. Зате на рідній землі можна покладатися не лише на свій явлений потенціал, а й на глибинні джерела українського культурного життя, як професійного, так і самодіяльного, на вкоріненість у ньому або потяг до нього все-таки значної активної частини нашої людності, – ці джерела ще далеко не вичерпані і дають енергію багатьом новим і новаторським починанням.

Не вичерпана і жертівність тих, хто у трьох частинах світу присвятив своє життя життю українського Слова. Мабуть, у нього таки є майбутнє...

Хотів вірити в це й Олекса Ізарський, як і багато людей схожої долі. Але багато в нього й безрадісних, гірких думок про “спроможності українства”, нашу “національну мізерність”⁶¹. Часом душу опановував розпач. І тоді – як-от у ніч напередодні 1986-го – невдоволення собою переростає у невдоволення життям і світом, і надходить “туга непоборна”: “Мажор так і зсувається в мінор. Долітають звуки жалібного маршу. Найбільший мій страх – за Україну. Незносна думка, що сама історія занесла меч над головою України. Що Україну стратять і поховають. Що на наших землях житиме Росія”⁶². Побороти цей страх було нелегко навіть такій “неполітичній” людині, як Олекса Ізарський, що жив у світі культури, а не ідеології.

Важко було йому уникнути суперечностей, важко знайти бажаний баланс між надіями і розпачем. Як важко знайти його і нам. І це ще одне спільне для всіх українців, у світі сущих – і досі України не зречених.

⁵⁸ *Ізарський О.* “Висмики” з щоденників... – С. 166, 178, 258, 284 (записи від 13 березня та 26 листопада 1972 р., 29 червня 1979 р., 9 червня 1980 р.).

⁵⁹ Там само. – С. 77 (запис від 19 липня 1965 р.).

⁶⁰ Там само. – С. 161 (запис від 22 листопада 1965 р.).

⁶¹ Там само. – С. 217.

⁶² Там само. – С. 330.